

стю по опрацюванню мовленнєвої інформації, з'ясування основних принципів, функціонування яких складає перспективу подальшого дослідження.

Література:

1. Бехта І.А. Концептосфера у динаміці (текст і дискурс у світлі когнітивно-дискурсивної парадигми) // Мовні і концептуальні картини світу.- Вип 5. – К., 2001. – С. 22-26.
2. Дротянко Л.Г. Філософські проблеми мовознавства. – К.: Навчальна книга, 2002. – 128 с.
3. Вежицька А. Семантические универсалии и описание языков. – М.: Языки русско культуры, 1999. – 780 с.
4. Вежицька А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1996. – 416 с.
5. Белова А.Д. Лингвистические аспекты аргументации. – К., 1997. – 300 с.
6. Красных В.В. Основы психолінгвістики и теории коммуникации. – М.: Гнозис, 2001. – 270с.
7. Dexter P. Paris Trout. – N.Y.: Penguin Books, 1991. – 306 p.
8. Kramsch C. Language and Culture. - Oxford: University Press, 1998. – 134 p.
9. Wilson A.N. Incline Our Hearts. – L.: Penguin Books, 1990. – 250 p.

Поступила в редакцію 16.11.2002

СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА ЗОНА ЯК ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ

Г. І. Мартинова

Черкаський державний університет

Стаття посвячена оцертанню границь середнеподнепровської історико-культурної зони по даним лінгвістики, історії, археології, етнографії і определению начала формирования в ней среднеподнепровского диалекта.

Ключевые слова: среднеподнепровская историко-культурная зона, ареал, изоглосная стратиграфия, среднеподнепровский диалект

Статтю присвячено окресленню меж давньої середньонаддніпрянської історико-культурної зони за свідченнями лінгвістики, історії, археології, етнографії і визначенню початку формування в ній середньонаддніпрянського діалекту.

Ключові слова: середньонаддніпрянська історико-культурна зона, ареал, ізоглосна стратиграфія, середньонаддніпрянський діалект

This paper devotes the outline of bounds an ancient mid-upper-Dnieper historical-cultural zone by evidence of linguistic, history, archeology, ethnography and determination of forming in the mid-upper-Dnieper dialect.

Key words: mid-upper-Dnieper historical-cultural zone, areal, isoglossical stratygraphy, mid-upper-Dnieper dialect

Одним із перспективних завдань слов'янської історичної діалектології є визначення історичних меж говорів, що безпосередньо пов'язане з реконструкцією давніх історико-культурних зон (ІКЗ). Вони становлять певну ареальну єдність, яку виділяють за свідченнями археології, етнографії, антропології, лінгвістики, історії, географії. Основним методом реконструкції ІКЗ є аналіз і узагальнення матеріалів ареалогії, створення зведених карт, вивчення структури і характеру поведінки встановлених меж [2,с.5-6]. Виокремлення ІКЗ, у межах якої функціонує середньонаддніпрянський говір, актуальне, оскільки дозволяє під іншим кутом зору поглянути на генезис цього діалекту, що упродовж тривалого часу становить проблему в українській діалектології.

Донедавна час виникнення певного мовно-територіального утворення дослідники пов'язували насамперед із фіксацією його особливостей у пам'ятках писемності. Однак ці дані не можуть бути єдиною і надійною базою історико-лінгвістичного дослідження, оскільки ознаки, представлені у пам'ятках фрагментарно, не мають чіткої локалізації в просторі і часі. Зважаючи на це, сучасна наука виробила методіку, згідно з якою необхідну інформацію намагаються виявити шляхом зіставлення лінгвогеографічних свідчень з історико-археологічними даними [9,с.41; 3; 16; 10]. Найважливішим джерелом такого дослідження є матеріали лінгвістичної географії, для історичної інтерпретації яких необхідне використання фактів історії, археології, етнографії. Його об'єктивність визначає "збіг ізоглос із історико-археологічними межами, синхронними часу формування певних мовних особливостей" [16]. Якщо такий збіг достат-

ньо обґрунтований, то це дозволяє встановити ізоглосну стратиграфію, тобто зв'язок ізоглосних ланок із соціально-історичними процесами певних періодів [9, с.5-14, 228-235; 3, с.69-147]. Дослідники дійшли до висновку, що знайти і виділити найдавніші діалекти лише на підставі мовних фактів неможливо. Комплексні дослідження, проведені в останні роки лінгвістами, археологами, етнографами, антропологами, показують, що діалекти дописемної епохи можна виділити, лише реконструюючи давні ІКЗ на підставі синтезу результатів, досягнутих у галузі наук, які досліджують історію людства. Такий підхід передбачає виділення та історичне обґрунтування меж досліджуваного діалекту, після чого вивчення власне мовних фактів будують як аналіз історії формування його ареалу [2, с.6].

Ареал середньонаддніпряньського діалекту, виявлений шляхом картографування його фонетичних і фонологічних особливостей та рекартографування матеріалів Атласу української мови [1], окреслюють ізоглоси, окремі з яких сягають на півночі у середньополіський діалект до р. Ірпінь, і навіть до р. Тетерів, та східнополіський, доходячи до р. Десни, тобто захоплює південну частину Полісся, що межує із Лісостепом. Важливо, що північному контуру середньонаддніпряньського говору приблизно відповідає ізолінія, що репрезентує межу середньополіського діалекту, яку визначив М.В.Никончук за даними регіонального дослідження: на північ від Рівного – Новограда-Волинського (між селами Курчиця і Вербівка) – верхів'я р. Уборть – верхів'я р. Уж – правий берег р. Ірша – північніше Києва (між селами Лютиж і Сухолуччя) – по р. Остер на Чернігівщині [8, с.16]. На заході ареал обмежують басейни річок Росі і Гнилого Тікича, на півдні ізоглоси ступінчасто опускаються південніше Росі до р. Тясмин, а на сході розмежування середньонаддніпряньських і східнополтавських говірок проходить у межах річки Сули і Псла [7, кк.№№ 31-32, 51-52]. Ареал середньонаддніпряньського діалекту окреслюють суцільні чи власне зональні ізоглоси, що репрезентують специфічні для цього мовно-територіального утворення фонетичні і фонологічні явища: реалізація фонем /и/ у наголошеній і ненаголошеній позиціях звуком [и] (к.№10); реалізація фонем /е/ у наголошеній позиції звуком [и], рідше архіфонами <е_н>, <и_н> перед складом з [і] чи у сусідстві із м'якими приголосними (к.№11); реалізація фонем /е/ перед складом з наголошеним [е] звуком [а], архіфонами <е_а>, <а_е> (к.№12); реалізація фонем /а/ у звукові [а] в усіх позиціях (к.№13); збереження опозиції /о/ : /у/ (к.№ 15); відсутність приставного [в]: *ххо, уз'киї, ужж, улици'а* (к.№ 17); відсутність приставного [г]: *д'р'іх* (к.№18); збереження опозиції /р/ : /р'/ у середині слова (к.№ 22); парадигматичні структури шиплячих /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/, /дж/ : /дж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/, /дж/ (дж')/ (к.№ 24); парадигматична структура шиплячих /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/, /дж/ перед [а] (←*е, рідше *а) (к.№ 25); опозиція фонем /л/ : /л'/ (к.№ 26); лексикалізовані випадки руйнування опозиції передньоязиковість : задньоязиковість /г'/ : /к'/: *к'істо, к'існий* (к.№ 27); руйнування опозиції /дж/ : /ж/ за рахунок ДО “африкативність” у 1 ос. одн. теперішнього часу: *хджю, с'іжю, б'у'жю* (к.№ 29) реалізація сполуки [мй] (←*м'): *м'йасо, м'йкуї* (к.№30) [7]. Ізоглоси названих фонетичних явищ відмежовують середньонаддніпряньський діалект із заходу, півдня і сходу, але його ареали продовжуються північніше досліджуваних нами говірок. Деякі з них сягають південної частини суміжних правобережно- і лівобережнополіських говірок, на що вказують матеріали 1 тому АУМ. Рекартографування специфічних для середньонаддніпряньського говору явищ, виявлених в АУМ і, за даними нашого дослідження, на бланківках різного масштабу, не тільки підтвердило правомірність виділення центральних середньонаддніпряньських говірок, а й дозволило виявити для них ряд замкнених ареалів, яких раніше не було виділено. Окреслення меж за даними регіонального картографування збігається з матеріалами АУМ, де середньонаддніпряньський діалект виокремлюють ізоглоси багатьох фонетичних, граматичних і лексичних явищ [1, кк.№№ 78, 86, 87, 90, 91, 99, 104, 122, 123, 136-138, 161, 171, 232, 235, 236, 249, 258, 260, 263, 284, 289, 297, 306, 307, 309, 316, 322, 330, 331, 335, 348, 386]. Виділення середньонаддніпряньських говірок за даними одиниць фонетичного рівня діалектної мови підтверджують дані регіонального картографування побутової лексики [7, кк.№№ 56-58, 60-62].

Вивчення зведених карт ізоглос показало, що межі поширення найважливіших явищ середньонаддніпряньського говору приблизно збігаються, зокрема на Правобережжі, з межами території давнього культурного і політичного центру східних слов'ян “Руська земля” за археологічними матеріалами VI–VII ст. та локалізацією найважливіших знахідок речей VI–VII ст. [12, с.71; 1: к.№ IV]. Б.А.Рибаків поділив територію “Руської землі” XII ст., яка включала Поросся і Сіверу, на дві частини – західну і східну, відзначивши, що місцезнаходження скарбів VI–VII ст. збігається із тією частиною “Руської землі”, яку іменували Руссю (Київщина і Поросся). Дослідник пов'язує древності VI–VII ст., знайдені по р. Росі, дещо північніше і південніше від неї, з конкретним слов'янським племенем русами чи росами [12, с.70-72, 82-83]. Упродовж VII–VIII ст. утворився могутній полянсько-роський племінний союз: слов'яни-роси з Поросся остаточно

змішалися з полянами з середньої Київщини. Унаслідок складних етногенетичних процесів завершилось формування етнічного комплексу, відомого з літописних джерел під іменем полян. Однак вони стали називатися русь (руссю) за провідною роллю, яку відіграло плем'я росів (русів) у цьому союзі. Судячи з історичних, археологічних та етнографічних даних, північні поляни були асимільовані росами (русами), унаслідок чого вони набули виразної етнічної своєрідності, чим відрізнялися від деревлян. Якщо у них і був поширений діалект "склавінського" походження, в основному спільний для північних полян, волинян і дреговичів, то ще у VII–VIII ст. він зазнав впливу мовлення росів (русів). Г.П.Півторак пише, що в міру зростання могутності й суспільно-політичної впливовості полян виявлявся і реалізовувався визначальний напрям мовного розвитку на полянських землях: поступовий відступ на північ і північний захід деревлянських діалектних особливостей перед новими місцевими мовними рисами, які в майбутньому стали характерними для середньонаддніпрянського діалекту української мови [10,с.62]. Наведені історичні факти є цілком надійним підґрунтям для віднесення початку формування середньонаддніпрянського діалекту як величини територіального характеру до VII–VIII ст., тобто до часу вироблення спільних для полян і росів явищ, появи перших інновацій дописемного періоду, що відбулися уже в ранніх пам'ятках [5,с.29, 68-77, 207-246, 259-272].

Цю думку підтверджують дані археологічних культур, згідно з якими простежується спадкоємний зв'язок, формування своєрідної середньонаддніпрянської історико-культурної зони, окремі компоненти якої через давньоруську культуру дійшли до нашого часу. Так, окреслений вище ареал середньонаддніпрянського діалекту приблизно відповідає зоні поширення археологічних культур різних періодів, починаючи з кінця III ст. до н.е.–кінця II ст. н.е. (зарубинецької, черняхівської, київської, пеньківської), які представлені на Київщині і Черкащині пам'ятками вздовж Дніпра від гирла Ірпеня до гирла Росі та Тясмину [6; 12,с.16–86]. П.М.Третьяков відзначав, що звичай білити крейдою внутрішні і зовнішні стіни житла (згодом одна з найхарактерніших етнографічних ознак класичної української хати) був поширений у II ст. до н.е. серед слов'янського населення зарубинецької культури в ареалі правобережного Лісостепу від Полісся аж до сучасного Канева [15,с.36]. Цю ж територію окреслює і ареал, що репрезентує етнічну ознаку полян в поховальному обряді – кургани з тілопокладеннями в ямах – який дослідники локалізують південніше Тетерева – по Дніпру до околиць м. Любича – на схід по Десні до р. Мена, район Переяслава, на півдні територія між Ірпенем і Россю [13,с.108; 6,с.97–105]. Слов'янські поселення VI–VII ст., виявлені у зоні лісостепу і – частково – південній частині лісової зони, мали напівземлянковий характер, який зберігався тут упродовж шести століть; у X–XI ст. цей тип житла навіть просунувся далі на північ. Лише з XII ст. відбувається наступ північного типу надземного житла. У XIII ст. напівземлянкові житла повністю збереглися лише у Середній Наддніпрянщині [11,с.223-226]. Цінними для реконструкції давніх періодів історії є лінгвістичні дані гідронімики, які зберігають найбільшу стійкість. Так, О.Н.Трубачов показав на карті, що архаїчні слов'янські гідроніми поширені на південь від р.Ужа, притоки Тетерева, до середньої течії Дніпра, приблизно до р. Росі [14,с.268-269], а гідронімія басейну Росі, на думку І.М.Железняк, має унікальну безперервність від індоєвропейців до назв, утворених на основі сучасної української мови [4,с.153].

Отже, зіставлення лінгвогеографічних свідчень з історико-археологічними даними відкриває перспективу у розв'язанні складних питань етно- і глотогенезу. Розглянуті лінгвістичні, історичні, археологічні свідчення та інші матеріали дозволяють окреслити межі середньонаддніпрянської історико-культурної зони і дають підстави віднести початок її формування до VII–VIII ст., коли у полянсько-росському племінному союзі тривав процес вироблення міждіалектної норми, що згодом привів до утворення середньонаддніпрянського діалекту.

Література:

1. Атлас української мови: В 3-х т. – Т.1.– К., 1984.
2. Герд А.С. Очерк исторической диалектологии Верхней Руси (История ландшафта). – Спб., 2001. – 21с.
3. Горшкова К.В. Историческая диалектология русского языка. – М.: Просвещение. –1972. – 157с.
4. Железняк І.М. Рось і етнолінгвістичні процеси середньонаддніпрянського Правобережжя. – К.: Наукова думка. – 1987. – 203с.
5. Кримський А.Ю. Твори: В 5-ти тт. – Т.3. – Мовознавство. Фольклористика. – К.: Наукова думка, 1973. – 509с.
6. Максимов В.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. – К.: Наукова думка, 1972. – 181с.
7. Матеріали до регіонального атласу середньонаддніпрянських говірок. –Рукопис. Зберігається у автора.

8. Никончук Н.В. Правобережнопопелесские говоры в лингвогеографическом освещении: Автореф. дис...докт. филол.н.– Житомир, 1980. – 48с.
9. Образование севернорусского наречия и среднерусских говоров. –М.,1970. – 455с.
10. Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. –К.:Наукова думка. – 277с.
11. Раппопорт П.А. Картографирование типов древнерусских жилищ // Проблемы картографирования в языкознании и этнографии. – Л.: Наука,1974. – С.221-227.
12. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М.: Наука,1982. – 589с.
13. Седов В.В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – М.: Наука,1982. – 326с.
14. Трубочев О.Н. Название рек Правобережной Украины: Словообразование. Этимология. Интерпретация. – М., 1968. – 289с.
15. Третьяков П.Н. По следам древних славянских племен. – Л.: Наука,1982. – 140с.
16. Хабургаев Г.А. «Изогlossная стратиграфия» – основа локализации и хронологизации языковых изменений // Лингвогеография, диалектология и история языка. – Кишинев,1973. – С.192-201.

Поступила в редакцию 8.12.2002

МІЖМОВНІ КОМУНІКАЦІЇ: ПРОБЛЕМИ БІЛІНГВІЗМУ В УКРАЇНІ

Л. В. Савченко

Гуманітарний університет “ЗІДМУ”

Контакти між етносами – один з факторів етногенезу, їх вплив на еволюцію мови істотний і проявляється на усіх рівнях мовної системи. Мовна ситуація, що склалася в Україні, досить парадоксальна, оскільки, згідно Конституції, державна мова одна, проте фактично функціонують дві (українська і російська). Білінгвізм (зі значною кількістю генетично Контактти між етносами – один з факторів етногенезу, їх вплив на еволюцію мови істотний і проявляється на усіх рівнях мовної системи. Мовна ситуація, що склалася в Україні, досить парадоксальна, оскільки, згідно Конституції, державна мова одна, проте фактично функціонують дві (українська і російська). Білінгвізм (зі значною кількістю генетично корелятивних, семантично і формально близьких елементів), що формує “мовну політику” засобів масової інформації, характеризується двома діалектично взаємопов’язаними механізмами мовної поведінки, наслідками яких є інтерференція мовних систем і тенденція до гіперкорекції слововживання.

Ключові слова: мовна ситуація, білінгвізм, мовна політика, мовні контакти, комунікація

Межэтнические контакты – один из факторов этногенеза, их влияние на эволюцию языка существенно и проявляется на всех уровнях языковой системы. Языковая ситуация, которая сложилась в Украине, достаточно парадоксальна, поскольку, согласно Конституции, государственный язык один, а фактически функционируют два (украинский и русский). Билингвизм (со значительным количеством генетически коррелятивных, семантически и формально близких элементов), формирующий «языковую политику» средств массовой информации, характеризуется двумя диалектически взаимосвязанными механизмами языкового поведения, следствиями которых являются интерференция языковых систем и тенденция к гиперкоррекции словоупотребления.

Ключевые слова: языковая ситуация, билингвизм, языковая политика, языковые контакты, коммуникация

Interethnic contacts - one of the factors of ethnogenes, their influencing on language development is essentially manifested exhibited at all levels of language system. The language situation, which is observed now in Ukraine, is rather paradoxical, as according to the Constitution the state language is one, and as a matter of fact operate two (Ukrainian and Russian). Bilingualism (with a significant amount of generically correlative and semantic elements), reshaping « language policy » of mass media, is characterized by two dialectically interdependent gears of language behavior, the consequents of which usage are an interference of language systems and tendency to hypercorrection of the words.

Key words: language situation, bilingvism, language policy, communication

Мова як атрибут етносу, який її породив, співвідноситься з динамікою етногенезу, відображуючи особливості етноценозу, тобто комплексу “структурно-системних цілісностей, які містять поряд з людьми доместикати, ландшафти, взаємовідносини з сусідами – дружні або ворожі, ту чи іншу динаміку розвитку, а також те чи інше сполучення мов та елементів матеріальної і духовної культу-